

ЖОВТНЕВА ВІЙНИ 1973 р. НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В КОНТЕКСТІ АМЕРИКАНСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

У статті розглянуто Жовтневу війну в контексті американсько-радянського суперництва. Автор обмірковує політику США та СРСР щодо Жовтневої війни, аналізує американські та радянські стратегічні інтереси у цій війні, з'ясовує вплив холодної війни на арабсько-ізраїльський конфлікт. Особлива увага приділяється відносинам між США та СРСР.

This article is dedicated to consideration of October War in the context of American-Soviet rivalry. The author considers American and Soviet policy toward October War, analyzes USA and USSR strategic interests in this war, explains the influence of Cold war on Arab-Israeli conflict. Considerable attention is paid to relations between USA and USSR.

На Близькому Сході у другій половині ХХ ст. періодично спалахували арабсько-ізраїльські війни. Четверта арабсько-ізраїльська війна 1973 р. стала найбільш масштабним і кровопролитним військовим зіткненням між арабами та ізраїльтянами. В американській та ізраїльській історіографії дану війну прийнято називати війною Йом Кіппур, арабські дослідники розглядають її як війну на мусульманське свято Рамадан. Існує й інше визначення – Жовтнева війна 1973 р.

США та СРСР були опосередкованим чином втягнуті у арабсько-ізраїльський конфлікт, що загострювало міжнародну напруженість і збільшувало загрозу прямого американсько-радянського протистояння. Дана війна загрожувала перерости в глобальне зіткнення наддержав які демонструючи вірність союзницьким зобов'язанням активно надавали зброю своїм регіональним союзникам (США – Ізраїлю, а СРСР – Єгипту та Сирії), сприяючи тим самим ескалації близькосхідного конфлікту.

Без з'ясування особливостей політики США та СРСР під час Жовтневої війни 1973 р. не можна усвідомити всю складність проблеми врегулювання затяжного арабсько-ізраїльського протистояння. Адже в умовах біполярного світу напрямком розгортання арабсько-ізраїльського конфлікту значною мірою визначався протистоянням наддержав і їх боротьбою за вплив у близькосхідному регіоні. В 1960 – 1970-х рр. Близький Схід став одним з головних фронтів "холодної війни", ареною американсько-радянського суперництва. Висвітлення позиції США та СРСР під час Жовтневої війни 1973 р. дозволить більш чіткіше зрозуміти характер американсько-радянських відносини під час криз періоду "холодної війни".

Армії Єгипту та Сирії 6 жовтня 1973 р. атакували Ізраїль. На Близькому Сході розпочалася чергова арабсько-ізраїльська війна, якій судилося стати відправною точкою складного і непростого процесу близькосхідного мирного врегулювання.

Після початку війни з арабськими країнами Ізраїль звернувся до США з вимогою термінового постачання зброї. США планували будь-що вийти з чергової близькосхідної кризи без посилення антагонізму з арабами і намагалися проводити таку політику, при якій вони зможуть надавати підтримку Ізраїлю, у тому числі і військову, але зберігаючи при цьому добрі відносини з багатими на нафту арабськими країнами. Тому США затримували початок операції з поставок зброї до Ізраїлю, сподіваючись що Рада Безпеки ООН прийме рішення про припинення вогню.

Доки у Вашингтоні розмірковували над питанням про відкриття повітряного мосту до Ізраїлю і можливіми наслідками такого кроку, Радянський Союз вдався до більш рішучих дій і 10 жовтня 1973 р. відкрив власний повітряний міст для постачання зброї до Сирії та Єгипту. Радянський захід давав змогу запобігти військовій катастрофі арабських країн і був засобом збільшення престижу СРСР на Близькому Сході, як надійного союзника і постачальника зброї [9, р. 186].

Відкриття радянського повітряного мосту занепокоїло США, які одразу запропонували СРСР обмежити постачання зброї в обмін на американську стриманість в постачанні озброєння до Ізраїлю. Держсекретар США Г. Кіссінджер попередив радянське керівництво, що радянський повітряний міст спровокує ідентичну відповідь з боку Вашингтона. Широкомасштабне американське постачання зброї зміцнило б ізраїльські військові можливості і підвищило їхню здатність протидіяти арабським військам. За таких умов поглиблення конфронтації між США та СРСР ставало більш імовірним. Але пропозиція Г. Кіссінджера після обговорення була відкинута Політбюро ЦК КПРС [9, р. 187].

Радянська відмова обмежити поставки зброї до Єгипту і Сирії в обмін на обіцянку американської стриманості в поставках зброї до Ізраїлю було прорахунком радянської дипломатії. Незважаючи на чітке попередження від США, радянське керівництво недооцінило можливу американську реакцію на відкриття радянського повітряного мосту і вирішило продовжити широкомасштабні поставки зброї арабським країнам. Радянський Союз став заручником біполярного протистояння зі Сполученими Штатами. Лише рішучі дії на підтримку арабських країн у їх війні проти Ізраїлю, на думку радянського керівництва, могли підняти престиж СРСР в близькосхідному регіоні і підірвати позиції США.

Коли американські зусилля досягти згоди СРСР щодо скорочення поставок зброї і припинення вогню провалилися, США почали прихильно ставитися до варіанту швидкого забезпечення Ізраїлю всім необхідним озброєнням. Американське керівництво розглядали радянські дії як виклик і не бачило іншого варіанту ніж прийняти його. Американське керівництво вважало, що у США немає іншої альтернативи ніж відкрити власний повітряний міст. Держсекретар Г. Кіссінджер побоювався, що якщо держави озброєні радянською зброєю виграють війну, то СРСР буде контролювати повноенний близькосхідний мирний процес. США 13 жовтня 1973 р. відкрили власний повітряний міст до Ізраїлю [9, р. 196].

Відкриття американського повітряного мосту до Ізраїлю призвело до негативної реакції з боку арабських країн. 17 жовтня 1973 р. в Кувейті на зустрічі країн-членів ОПЕК (Організація країн-експортерів нафти) було прийнято рішення про зменшення видобутку нафти та введення ембарго на її поставки в країни, що прямо чи опосередковано сприяють Ізраїлю утримувати окуповані території, зокрема серед таких країн було названо і США. Радянський Союз публічно схвалив дане рішення ОПЕК. Заохочування з боку СРСР не відіграло вирішальну роль в рішенні арабських країн вдатися до нафтового ембарго. В прийнятті цього рішення Саудівській Аравії та іншим антирадянським арабським режимам належала головна роль [16, р. 26-27].

У другій половині жовтня 1973 р. локальна війна на Близькому Сході почала перетворюватися в більш небезпечний і загрозливий конфлікт глобального масштабу. Не зважаючи на ці загрозливі тенденції відбувався

американсько-радянський діалог з питання врегулювання близькосхідного конфлікту. Складність у вирішенні проблеми полягала в тому, що обидві сторони ставили першочерговим завданням припинення вогню, але подальші цілі були різними. Радянський Союз виступав не просто за припинення вогню, яке у будь-який момент могло бути порушене будь-якою із сторін, але за всеосяжне врегулювання конфлікту, яке включало в себе врегулювання всіх спірних питань, у відповідності з резолюцією Ради Безпеки ООН №242 (1967 р.). Американські зусилля були направлені спочатку на недопущення військового розгрому Ізраїлю, а після того як хід військових дій обернувся на користь Ізраїлю, США виступали в ролі єдиного "рятівника" арабів від повного розгрому, що забезпечувало США вирішальну роль в майбутньому близькосхідному врегулюванні. Але, не дивлячись на такі різні інтереси, обидві наддержави були надзвичайно зацікавлені в недопущенні такого розвитку подій, за якого їм довелося б виступити на стороні залученої в конфлікт, що могло, у свою чергу призвести, якщо не до війни між ними, то в будь-якому випадку серйозно б вплинуло на подальший розвиток двохсторонніх відносин і процес розрядки в цілому.

Бажаючи уникнути нищівної поразки арабських "клієнтів" Москви, стурбований погіршенням відносин з Вашингтоном і маючи намір брати участь в повоєнному врегулюванні, радянський лідер Л. Брежнев 19 жовтня 1973 р. запропонував Р. Ніксону направити Г. Кіссінджера до Москви для переговорів щодо "швидких і ефективних рішень" необхідних для припинення арабсько-ізраїльської війни [1]. Американський президент рекомендував Г. Кіссінджеру обговорити у Москві не просто формулу перемир'я, а спільний американсько-радянський мирний план. Р. Ніксон висловив переконання про те, що "тільки США і СРСР мають силу і вплив щоб створити постійні умови для уникнення іншої війни. Ізраїльтяни і араби ніколи самостійно не зможуть досягти цієї мети" [20].

Держсекретар проігнорував інструкції президента тому, що мав своє бачення ролі СРСР на Близькому Сході. Він хотів залишити СРСР за межами близькосхідного мирного процесу і не бути в партнерстві з ним. Ідея пошуку всеохоплюючого миру і пропонування його Ізраїлю було неприйнятним для нього. Він бачив США як посередника у переговорах між Ізраїлем і арабськими країнами, що будуть відбуватися за принципом "крок-за-кроком" [7, р. 524-525].

Зрештою, під час переговорів у Москві сторони дійшли необхідного консенсусу. Рада Безпеки ООН 22 жовтня прийняла резолюцію № 338, яка закликала всі воюючі сторони припинити вогонь і будь-яку військову діяльність, не пізніше ніж через 12 годин з моменту прийняття цієї резолюції.

Після припинення вогню сторони мали негайно приступити до виконання резолюції №242 (1967 р.) у всіх її частинах. Негайно і одночасно з припиненням вогню між сторонами мали початися переговори, направлені на встановлення "справедливого і міцного миру" на Близькому Сході [19, р. 481].

Це був значний дипломатичний успіх США. Радянський Союз погодився на резолюцію, яка закликала до прямих переговорів між сторонами без будь-яких умов чи застережень. Крім того, СРСР вперше не наполіг на звільненні Ізраїлем окупованих територій як передумови для майбутніх угод. Араби і ізраїльтяни прийняли умови резолюції і 22 жовтня перемир'я вступило силу [13, р. 936].

Г. Кіссінджер мав ясну і чітку стратегію. Із самого початку конфлікту, він був налаштований використати арабсько-ізраїльську війну для того, щоб по-перше, за-

пустити близькосхідний мирний процес; по-друге, виступити в ролі посередника у переговорах і по-третє, продемонструвати всім зацікавленим сторонам, що тільки за допомогою США вони зможуть досягти миру. Сполучені Штати були єдиною наддержавою, що була в контакт з обома учасниками близькосхідного конфлікту. Г. Кіссінджер був переконаний, що у випадку коли американцям вдасться зберегти рівновіддалену позицію під час війни то США матимуть можливість відігравати головну роль в близькосхідному мирному процесі [4, р. 419].

Радянський Союз планував зберегти довіру арабських країн. Крім того, радянське керівництво сподівалося, що нові партнерські відносини із США дозволять СРСР брати участь в близькосхідному мирному процесі [4, р. 419]. США були готові працювати спільно з СРСР над припиненням вогню, обмежуючи тим самим можливість радянської дипломатії. Але американці не мали жодного бажання ділити з СРСР роль "миротворця" у повоєнному мирному процесі.

Держсекретар Г. Кіссінджер після переговорів у Москві вирушив до Ізраїлю, де сповістив ізраїльського прем'єр-міністра Г. Меїр, що якщо ізраїльські війська рухатимуться "протягом ночі, коли я летітиму", то не буде "сильного протесту з боку Вашингтона". Тим самим, американський держсекретар фактично дозволив ізраїльтянам продовжити військові операції до того як рішення Ради Безпеки ООН вступить в дію [10].

На ізраїльсько-сирійській ділянці фронту бойові дії припинились. Але на ізраїльсько-єгипетському продовжувались. Ізраїль, проігнорувавши резолюцію Ради Безпеки ООН про припинення вогню, продовжив бойові дії. В результаті наступу ізраїльських військ було оточено третю єгипетську армію на східному березі Суецького каналу.

СРСР зажадав від Ізраїлю негайного припинення військових дій. Л. Брежнев зв'язався з Р. Ніксоном через "гарячу лінію", вимагаючи негайно вжити спільних рішучих заходів для того, щоб припинити військові дії Ізраїлю. СРСР пропонував діяти через Раду Безпеки ООН. Л. Брежнев підозрював, що Ізраїль порушив перемир'я за згодою США [5]. У своїй відповіді Р. Ніксон заявив, що США беруть на себе відповідальність за те, щоб повністю припинити військові дії з боку Ізраїлю. "Ми з вами досягли історичного врегулювання, – говорився в посланні Р. Ніксона, – і ми не дозволимо, щоб воно було зірвано" [14].

Тим часом бойові дії на Близькому Сході продовжувались. Єгипет 24 жовтня 1973 р. звернувся до США та СРСР з проханням надіслати миротворчі війська в близькосхідний регіон, щоб допомогти виконати умови резолюції Ради Безпеки ООН про припинення вогню. СРСР оголосив про свою готовність підтримати в ООН резолюцію про надсилання радянських і американських військ. США заявили, що не погодяться на таку резолюцію ООН і виступають проти будь-яких спроб СРСР надіслати війська в регіон Близького Сходу [7, р. 528-529].

Держсекретар Г. Кіссінджер застеріг СРСР від односторонніх дій і заявив про готовність США протидіяти силою вступу радянських військ на Близький Схід [2, р. 529]. Водночас, держсекретар наголосив: "Ми не хочемо конфронтації з СРСР. Якщо Радянський Союз і ми зможемо працювати спільно – спочатку, для запровадження перемир'я, а потім для сприяння міцного врегулювання на Близькому Сході, тоді розрядка засвідчить про себе" [8, р. 495-496].

Вранці 24 жовтня 1973 р. радянський посол в США А. Добринін зателефонував Г. Кіссінджеру і продиктував текст листа Л. Брежнева до Р. Ніксона, щойно одержаного з Москви. Л. Брежнев повідомив, що Ізраїль

порушуючи перемир'я, продовжує захоплювати нові території Єгипту. Для вирішення кризи Л. Брежнев запропонував негайно відправити до Єгипту радянські та американські військові контингенти для забезпечення виконання рішення Ради Безпеки. Л. Брежнев зробив завуальовану погрозу можливих односторонніх радянських дій, якщо США відмовляться приєднатися до СРСР: "Якщо Ви вважаєте неможливим діяти спільно з нами, то ми були б поставлені перед необхідністю терміново розглянути питання про прийняття нами відповідних кроків в односторонньому порядку" [11].

Москва вирішила натякнути американцям на можливість одностороннього втручання у конфлікт на Близькому Сході, сподіваючись, що це допоможе примусити США вплинути на Ізраїль. Радянські літаки, які виконували рейси з доставки військових вантажів перед Єгипту і Сирії, припинили свої польоти і були повернуті на радянські аеродроми. Американські аналітики вважали, що ці літаки планувалося використати для перекидання радянських військ на Близький Схід. Були приведені в стан підвищеної бойової готовності деякі радянські повітрянодесантні частини. Радянський середземноморський флот збільшився до безпрецедентних розмірів [17, р. 480].

Пізно ввечері 24 жовтня 1973 р. була зібрана нарада Вашингтонської групи спеціальних дій (ВГСД). На цьому засіданні були присутні: державний секретар Г. Кіссінджер, помічник президента А. Хейг, начальник об'єднаного комітету начальників штабів, адмірал Т. Мурер, міністр оборони Дж. Шлезінгер, помічник президента Б. Скоукрофт і директор ЦРУ У. Колбі. Для того, щоб перешкодити відсилці радянських військ американське керівництво вирішило вдатися до загрози війною. Присутніми на засіданні ВГСД було ухвалено рішення про приведення американських звичайних й ядерних сил у всьому світі у стан підвищеної бойової готовності. Цікаво, що це рішення приймалося без участі президента США Р. Ніксона, якого просто вирішили не будити [17, р. 480]. Від імені Р. Ніксона було направлено листа до Л. Брежнева, у якому американський президент висловився проти відправлення об'єднаних американсько-радянських військ на Близький Схід. Однак, США допускали можливість направити на Близький Схід цивільних спостерігачів від наддержав [15].

Політбюро ЦК КПРС 25 жовтня 1973 р. після довгих дискусій швидко і одноголосно відкинуло ідею військової конфронтації з США. Радянське керівництво вирішило проігнорувати американську тривогу і вдатися лише до політичної відповіді [18, р. 148]. Л. Брежнев надіслав листа американському президенту Р. Ніксону, у якому повідомив, що СРСР приймає американську пропозицію про надсилання на Близький Схід невійськових спостерігачів. СРСР висловив сподівання на майбутню співпрацю з США в справі виконання резолюції Ради Безпеки ООН про припинення вогню [3].

25 жовтня 1973 р. на засіданні Ради Безпеки ООН була прийнята резолюція № 340, згідно якої на Близький Схід направлялися війська ООН, в які не були включені частини США та СРСР. Збройні сили обох наддержав 26 жовтня повернулися до нормального стану.

Принциповою проблемою стало положення третьої єгипетської армії, яка була оточена ізраїльськими військами. Ізраїль не давав згоди на постачання оточених єгипетських солдатів необхідним провіантом і медикаментами. Л. Брежнев надіслав термінове послання Р. Ніксону, вимагаючи від нього вдатися до "ефективного і негайного тиску" на Ізраїль, щоб гарантувати його згоду на постачання третьої армії. У цьому посланні Л. Брежнев вперше обговорив американську ядерну тривогу. Він заявив, що це рішення США здивувало

його і відмітив, що СРСР не вдалися до відповіді, хоча американська ядерна тривога була неспровокованою акцією і не сприяла розрядці та послабленню міжнародної напруги [6].

Американський президент у зворотному листі пообіцяв припинити вогонь і вплинути на Ізраїль, щоб дозволити постачання третьої єгипетської армії невійськовими товарами. Американці виправдовували ядерну тривогу цитуванням листа Л. Брежнева від 24 жовтня про "вжиття відповідних кроків в односторонньому порядку" [12].

Зрештою, 27 жовтня єгиптяни і ізраїльтяни погодилися, що військові делегації обох країн зустрінуться і спільно розроблять план втілення в життя рішення про припинення вогню. Почалися прямі переговори між арабами та ізраїльтянами. 11 листопада 1973 р. на 101-му кілометрі дороги Каїр-Суец був підписаний єгипетсько-ізраїльський протокол про припинення вогню.

Жовтнева війна 1973 р. хоч дещо вплинула на процес розрядки між Радянським Союзом і Сполученими Штатами але не підірвала її і довела, що існує можливість співпраці між наддержавами навіть у справі політичного врегулювання близькосхідного конфлікту. Обидві наддержави виявились об'єктивно зацікавленими в припиненні арабсько-ізраїльського протистояння, а тому намагались вживати дієвих та ефективних заходів для врегулювання цього конфлікту. Під час близькосхідної кризи відбувався постійний американсько-радянський діалог і був отриманий безцінний досвід врегулювання кризових ситуацій під час розрядки. Всі сторони, прямо чи опосередковано залучені у цей конфлікт, хоч і зрозуміли, що процес примирення є необхідною умовою уникнення подібних війн в майбутньому, не зробили належних висновків. Зокрема, СРСР з року в рік розширював своє втручання в регіональні конфлікти, що врешті-решт привело до війни СРСР в Афганістані в 1979 р., яка поклала край розрядці міжнародної напруженості.

США досить успішно застосували поєднання дипломатії й військової сили, завдяки чому були досягнуті основні цілі, поставлені американським керівництвом. Радянський Союз виявився не спроможним швидко реагувати на виклики, що стояли перед ним під час близькосхідної кризи. Жовтнева війна 1973 р. стала початком занепаду радянського впливу в близькосхідному регіоні. СРСР втратив можливість бути учасником близькосхідного мирного процесу. Сполучені Штати, навпаки, спромоглися отримати статус "миротворця" на Близькому Сході.

1. Brezhnev to Nixon, 19 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-41.pdf> 2. Dallek R. Nixon and Kissinger: Partners in Power / Robert Dallek. – N.Y.: HarperCollins, 2007. – ix, 740 p. 3. Dobrynin to Kissinger, enclosing letter from Brezhnev to Nixon, 25 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-76.pdf> 4. Garthoff R. Detente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan / Raymond L. Garthoff. – Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1994. – xx, 1206 p. 5. Hotline Message from Brezhnev to Nixon, 23 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-61a.pdf> 6. Hotline Message from Brezhnev to Nixon, 26 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-83.pdf> 7. Isaacson W. Kissinger: a biography / Walter Isaacson. – N.Y.: Simon & Schuster, 1992. – 893 p. 8. Kalb M. Kissinger / Marvin Kalb, Bernard Kalb. – Boston: Little, Brown and Company, 1974. – xiii, 577 p. 9. Lebow R. We All Lost the Cold War / Richard Ned Lebow, Janice Gross Stein. – Princeton: Princeton University Press, 1995. – xiii, 566 p. 10. Memcon between Meir and Kissinger, 22 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-54.pdf> 11. Message from Brezhnev to Nixon, 24 October 1973, received at State Department, 10:00 p.m. // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-71.pdf> 12. Nixon Hotline Message to Brezhnev, 27 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-84.pdf> 13. Nixon R.

The Memoirs / Richard Nixon. – N.Y.: Grosset & Dunlap, 1978. – xii, 1120 p. 14. Nixon to Brezhnev, 23 October 1973, sent via hotline // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-62.pdf> 15. Nixon to Brezhnev, 25 October 1973, delivered to Soviet Embassy, 5:40 a.m. // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-73.pdf> 16. Quandt W. Soviet Policy in the October 1973 War // A report prepared for Office of the Assistant Secretary of Defense/International Security Affairs. May 1976. Режим доступу: <http://www.rand.org/pubs/reports/2006/R1864.pdf> 17. Rabinovich A. The Yom Kippur War. The epic

encounter that transformed the Middle East. / Abraham Rabinovich. – N.Y.: Schocken Books, 2004. – xv, 543 p. 18. Revisiting the Yom Kippur War [ed. by P. R. Kumaraswamy]. – London: Frank Cass, 2000. – ix, 249 p. 19. Security Council Resolution 338 (October 22, 1973) // The Israel-Arab reader: a documentary history of the Middle East conflict. – N.Y.: Penguin books, 1984. – xi, 704 p. 20. Situation Room Message from Peter Rodman to Kissinger, 20 October 1973 // National Security Archive. Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB98/octwar-47.pdf>

Надійшла до редколегії 27.01.10

К. Машкіна, асп.

УЧАСТЬ ВИХІДЦІВ З КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КІНЦЯ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

Дана стаття присвячена проблемі участі іноземців у економічному житті Московської держави.

This article is dedicated to the problem of participation of foreigners in the economic life of Moscow state.

Впродовж того періоду, яким обмежено рамки даної статті, в історії Великого князівства Московського відбулися важливі зміни. Зокрема, Іван III (1462 – 1505), ліквідувавши вікову залежність Москви від монгольських ханів (1480 р.), активізував політико-економічні зносини з тогочасними країнами європейського континенту. Василь III (1505 – 1533) підніс на новий щабель авторитет країни на міжнародній арені. Його ж дружина Олена Глінська, ставши регентшою (4 грудня 1533 – 3 квітня 1538) при неповнолітньому наступникові престолу, особливо піклувалася "об умноженні народонаселення России выходцами из чужих стран". І, звичайно, в даному плані не можна ігнорувати й такої події, як вінчання на царство сина Василя III, царевича Івана Васильовича 16 січня 1547 р., оскільки вона означала юридичну трансформацію Московського князівства в царство [11, с. 418-419; 482]. Крім того, саме з цього часу поширюється нова назва держави – Росія.

Подібного роду суспільно-політична еволюція впливала на всі сторони життя Московії, викликаючи зміни в її господарському комплексі, що були особливо помітні на прикладі тієї частини російської торгівлі, де діяли купці-вихідці з країн Західної Європи. Тому, завдання даної статті полягає у висвітленні ролі іноземців у розвитку процесу товарообміну Московської держави наприкінці XV – першій половині XVI ст.

Варто зазначити, що окремі аспекти даного питання розглядали у своїх монографіях такі дослідники, як В.І. Ключевський, М. Бережкова, М.М. Тихоміров, Г.Л.Хорошкевич, О.О.Рибіна, М.В. Фехнер, Н.Г. Подоляк та ін. [4; 1; 12; 13; 7; 14; 6].

Помітну роль в тогочасній торгівлі європейців з Росією відігравала продукція континентальної легкої промисловості, серед якої, у свою чергу, вагоме місце посідав так званий "лундиш", або "сукно англійське, вироблене в Лондоні". Погоджуючись з думкою окремих вчених про те, що лєвова частка його потрапляла до Московії з караванами ганзейських купців, зазначимо, що прибутковою справою постачання до країни тканин з берегів Темзи займалися також й самі уроженці Англії [2, с. 38; 9, с. 60].

Активну торгівлю з росіянами вели тоді представники Ганзейського Союзу (старонім. "союз", "гільдія") – міжнародного торговельного об'єднання з центром у місті Любек, що на початку XV ст. включав у себе 160 міст північної та центральної Німеччини, а також ряд західнослов'янських населених пунктів. Його головним комерційним осередком тут надовго став так званий "Німецький двір" у Великому Новгороді [6, с. 7; 8, с. 262-265]. У 1461 р. "ганзейські купці привозили мед не лише до Новгороду, але й до Пскову. Скоріш за все, ця торгівля була не вигідною для ганзейців. Однак, вона була

настільки звичною, що в Любеку цей товар навіть часто називали "російським" [13, с. 327]. Через три роки ввів торгуючими членами Ганзи неповноцінних й недоброякісних товарів ("скверних сукон из Поперинга", тощо) настільки розлютив новгородців, що вони навіть заборонили їм "обновить ограду своих дворов" (у відповідь на що ганзейці в одній із скарг звинуватили росіян у збуті через них на Захід погано обробленого хутра білки [8, с. 72]). За даними ж 1475 – 1476 років, ганзейці привозили в Московію тканини, виготовлені в районі Іпру (за ціною 30 крб. за постав), а в 1479 – 1481 рр. – домотканні грубі тканини з Польщі [1, с. 160].

Яскраве уявлення про значні розміри тодішньої російсько-ганзейської торгівлі дають й матеріали суто ілюстративного характеру. Наприклад, аналізуючи вивіз ганзейцями до Любека "московської" солі через призму різного виду побутових негараздів на кшталт морських катастроф, бачимо, що навіть в даних конкретних випадках втрати їх обчислювалися сотнями кілограмів [13, с. 254, 288]. Лише "на одном любекском корабле, шедшем из Новгорода и потерпевшем крушение у о. Готланд в 1493 г., находилось 129,5 шф. 146 лф. 22 мф., т. е. около 22 тонн воска, а на корабле, утонувшем между Ревелем и Готландом в 1493 г., находилась одна бочка с 500 шкурами, одна кипа и еще одна бочка" [13, с. 151, 156]. Під час закриття вже згаданого вище Німецького Двору в Новгороді (1494 р.), місцева адміністрація вилучила в його мешканців товарів і предметів майже на 300 тисяч гульденів, в тому числі – 16 тис. метрів сукна, "6 срібних чаш, 6 срібних кубків, дароносиця, 1 кубок, блюде для просфори, 1 хрест, 2 кружки, 23 марки повноцінного срібла, 2 гарні дзвіниці, 1 гарна сковорода для виготовлення пива, 5 глечиків для вина, багато олов'яних глечиків, 1 срібняна брошка від клобука, інші цінності і гроші, які всі не були записані. За іншими джерелами відомо, що в той самий час в інвентарі церкви Св. Петра знаходилось ще 3 требніка, 13 книг, 1 Псалтир, 2 ризи, 1 золота гривна, 1 срібна гривна, 1 клобок і деякі інші предмети, подальша доля яких невідома" [5, с. 212; 10, с. 70]. Навіть в період з 1507 по 1546 рр., за часів, коли ганзейських купців поступово витісняють з Новгороду та Москви представники інших національностей, їхня кількість в цих двох російських містах сягала декількох сотень осіб [8, с. 78-79, 80-81, 83-84].

Якщо ж говорити про торговельну діяльність в Росії вихідців з Нідерландів, то вже в середині XV ст., за свідченнями венеціанця Барбаро, окремі купці з Фландрії, перентинаючи Московську державу із заходу на схід, осідали в далекій Казані, звідки (знову ж таки – через землі слов'ян) вивозили високоякісне місцеве хутро,